

УКРАЇНСЬКІ ЛІТЕРАТУРНІ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ТЕЧІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 20-х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

Літературний процес в Україні в 20–30-ті роки був надзвичайно різноманітним і багатим. У тодішньому літературному просторі появилось дивовижне розмаїття стильових течій (авангардизм, неоромантизм, революційний романтизм, імпресіонізм, неореалізм, “неокласика”, необарокко, модернізм), літературних угруповань (“Плуг”, “Гарт”, Аспанфут, МАРС, ВАПЛІТЕ і багато інших). За визначенням відомого українського літературознавця Олександра Білецького, “літературні явища цієї доби становлять надзвичайно строкату картину”¹.

То була насправді яскрава епоха в історії українського письменства. На тлі непу, утвердження Російської імперії під назвою СРСР, вимушеної українізації, першої п’ятирічки, пізніше масових репресій появлялися чудові твори майстрів пера (В.Еллан, П.Тичина, Я.Савченко, В.Сосюра, М.Зеров, М.Рильський, П.Филипович, М.Драй-Хмара, М.Йогансен, М.Семенко, М.Хвильовий, В.Підмогильний, Є.Плужник, Т.Осьмачка, М.Куліш, Ю.Яновський, Г.Епік та чимало інших). Еволюція літературного життя розвивалася вельми стрімко – від поезії та малих епічних форм до романів, новоякісної драми тощо. Пробуджені національною революцією та перспективою нового відродження, письменники намагалися реалізувати свій творчий потенціал у шойно відкритому для них літературному просторі, незважаючи на руйнівне тиснення комуністичної диктатури. Натомість невдалі для України визвольні змагання 1917–1921 рр., спровокована більшовиками громадянська війна завдали непоправної шкоди художній літературі, що існувала завдяки ентузіазму молодих талантів.

Нелегко було молодому письменнику розібратися у круговерті літературних течій і угруповань, і нерідко вони переходили з однієї літературної організації в іншу. Траплялися й випадки, коли деякі письменники приходили до думки, “чи не зайві всі ці літературні організації, чи не краще існувати собі самостійно окремими літературними індивідуумами та й годі”².

Після воєнних подій майже не лишилося друкованих видань, відсутність яких компенсували усні газети і журнали та альманахи “Гроно”, “Вир революції”, “Жовтень”, “Арена”, “Гарт” тощо. Після єдиного часопису “Мистецтво” з’явився журнал “Шляхи мистецтва” (1921–1923), що був продовженням свого попередника, він ставив перед собою актуальне завдання бути творчою “трибуною, де у вільній дискусії кристалізуватиметься єдиний напрям, єдина школа – школа майбутнього мистецтва, мистецтва комуністичного”³. Спочатку на його сторінках була помітна присутність футуристів, яких поволі відсували представники інших стильових тенденцій. “Шляхи мистецтва”, редаговані спочатку В.Елланом (Блакитним), потім – Г.Коцюбою та В.Коряком. Цей журнал перестав виходити 1923 р. у зв’язку із заснуванням місячника “Червоний шлях”. Перед цим була спроба створення за ініціативи В.Поліщука літературно-мистецької групи “Гроно”, яка гуртувалася при київській газеті “Більшовик”. У своїй художній програмі “гроністи” були мало оригінальними, обіцяли творити мистецтво, зрозуміле “для якнайширшого загалу”, домагалися гармонійного сполучення колективу та індивіда, прагнули знайти “синтез існуючих течій”⁴. В.Поліщук протиставляв модернізму “напрямок пролетарської поезії”, шукав відмінних шляхів від футуризму, в якому вбачав свого серйозного конкурента, надавав першорядного значення змістові, а все інше повинно гармонійно вписатися в нього.

Футуризм переживав стрімкі організаційні модифікації, лишаючись незмінним у назві, часто вживаючись як синонім до того чи того утворення. Після невдалої спроби сформувати групу “Фламінго” М.Семенко 1921 р. зініціював харківську

“Ударну групу поетів-футуристів”, але вона також розпалася. Водночас у Києві вчорашній символіст О.Слісаренко організував ефемерну науково-мистецьку групу “Комкосмос”, яка ставила перед собою позалітературну експансіоністську мету втілення “ідеї опанування людиною природи в космічному масштабі, ідеї комунізму у певному його сенсі”, еkleктично поєднувала авангардистські та пролеткультівські дискурси, крім заполітизованої декларації, де не згадано навіть слово “футуризм”, нічим особливо не виявила себе у творчості. Ця група була ліквідована в тому ж році і перетворилася на Асоціацію панфутуристів (Аспанфут, 1921). Сильова тенденція переживала новий етап своєї еволюції, виробила програму, урізноманітнила діяльність, мала власні видання. Панфутуристи гуртувалися при київській газеті “Більшовик”, мали своє видавництво “Гольфштрем” (1922–1925), власний друкований орган “Гонг Комункульту” (1924). Аспанфут почувався впевнено, вважав російських чи італійських футуристів іншими. Недарма Ю.Меженко, порівнюючи з Аспанфутом тогочасні київські літературні угруповання, визнав його “найміцнішим ідеологічно й організаційно”⁵.

Аспанфут разом із “Березолем” на початку листопада 1923 р. виступили ініціаторами об’єднання творчих сил тогочасної України, винесли на обговорення ідею формування вірогідного “Жовтневого блоку мистецтва”, що виявилася постійно актуальною, мала на меті не суто художні завдання, а сторонні, бо йшлося про “єдиний фронт проти контрреволюційних, антимарксівських елементів у культурі”⁶. Довкола пропозиції спалахнула полеміка з участю представників “Плугу”, “Гарту”, ГАРТу, Театру ім. Г.Михайличенка, іноді висловлювалися протилежні думки, “березольці” не приховували свого невдоволення тим, що їх було усунуто від активної участі в обговоренні порушеного питання, бралася під сумнів ініціатива панфутуристів, які надавали пріоритети творчості “спеціального призначення”, вважаючи лірику, психологію “буржуазними забобонами”, яким не повинно бути місця у мистецтві. Позиція

авангардистів не сприйнялася їх опонентами, тому проект лишився нереалізованим. Остаточну крапку, що не підлягала жодному сумніву, поставив В.Еллан (Блакитний), звинувативши їх у... відмові від громадської роботи, від пропагандистських заходів, коли насправді все було навпаки, запідозрював їх у тому, від чого вони самі відмовлялися, – від мистецтва задля позахудожніх більшовицьких інтересів. Так само безпідставні були його критичні випадки проти “Березоля” і Театру ім. Г.Михайличенка.

Невдовзі Аспанфут був переінакшений на Асоціацію Комункульту (АсКК, 23 березня 1924) після злиття з “Березолем”, заснування якої знайшло схвалення на з’їзді панфутуристів. Новостворена організація не лише обстоювала запозичені з конструктивізму “гасла раціоналізації побуту, пропаганди ідей непу та Ліги часу”, а й висувала потребу “превалювання у всіх галузях мистецтва ідеологічної сторони над формально-художньою”⁷, тобто відкидали різні підозри на свою адресу у формалізмі. Безапеляційні, безпідставні звинувачення завели спантелечених панфутуристів, попри всі їхні марні старання бути актуально політичними, у глухий кут, скільки б вони не силкувалися стати організацією не лише загальноукраїнського, а й всесоюзного масштабу з широкою мережею студійних філій та дослідницько-ідеологічних бюро. Натомість довелося задовольнитися значно меншими “здобутками”, бодай театральної трупи Агмас (Агітація мас), очоленої Г.Затворницьким, “Лівої літературної студії” (Майстерня монтажу слова), що нагадувала пролеткультівську практику.

Використовуючи по-більшовицьки витлумачене популістське гасло “Мистецтво масам!”, пристосовуючись до вимог влади та вульгарносоціологічної критики, АсКК мимоволі впадала у хворобливий масовизм, притаманний відмінному від неї “Плугу”: до її складу, за даними “Гонга Комункульту”, входило близько шістдесяти осіб, більшість яких важко назвати письменниками. Недарма панфутуристи наприкінці 1924 р. тимчасово порозумілися із “плужанами”, навіть видавали спільний

“Журнал для всіх”, що обмежився першим числом. Філії Асик діяли в багатьох містах, найчисельнішим було одеське відділення (18 осіб), що налагоджувало контакти з російським “Юго-Лефом”. Під порожніми гаслами “пролетарій”, “комуніст” формувалися підвалини маскультур, хіба що позначеного більшовицькими ідеологемами, адже панфутуристи розраховували на масового споживача, сподівалися, що їхні твори стануть надбанням так званого “пролетаріату”.

Перешкодою для панфутуристів на шляху до “розпорощення мистецтва на атоми” була естетична, достоту конструктивна позиція “неокласики”, яка виводила їх з рівноваги, спонукала до емоційних звинувачень у “реставраторстві”.

Втрата іманентної естетичної концепції, запрограмованої панфутуризмом, зумовлювала його несамостійність, залежнення від московського Лефу, що посилилося після спеціального пленарного засідання АсКК 12–16 січня 1924 р., коли В.Маяковський спеціально приїхав до Києва і мав зустріч з М.Семенком та його однодумцями. Мовилося про створення так званого “фронту комуністичної літератури”, куди залучали футуристи і себе, спрямованого проти “академізму та попутників”. Тому панфутуризм ще поймався укріфом.

Панфутуризм 1925 р. переживав непоправну кризу. Спочатку з угруповання було виключено В.Ярошенка та Я.Савченка, які намагалися створити “тіньову” однойменну організацію. Невдовзі вони заснують своє угруповання “Жовтень”, що швидко порозумілося з “Плугом” та “Молотом”. 2 квітня 1925 р. після спільного засідання центрального бюро АсКК із Харківською організацією її покинули М.Бажан, О.Слісаренко, А.Зимний, перейшовши до “Гарту”, що підтримав Юліан Шпол. Виникли спроби порозумітися з “Гартом”, були відповідні постанови центрального бюро Асик (2 квітня 1925 р.) та бюро ЦК “Гарту” (4 квітня того ж року), яких ніхто не збирався виконувати, зважаючи на постійне протистояння між обома угрупованнями. М.Семенко не приховував свого неприйняття такого кроку, не підписав постанови, натомість спробував було

створити нове (Харків) та крайове (Одеса) бюро АсКК, тому був виключений з неї. Організація розпалася непомітно для тогочасного літературного та позалітературного загалу. Причиною цього були не так внутрішні виснажливі інтриги, як надмірне захоплення не іманентною для письменства позахудожньою, масовою діяльністю, безплідним масовизмом.

Через два роки панфутуризм віднайшов останню фазу своєї еволюції, пов'язану з утворенням Нової Генерації (1927–1930), з однойменним журналом. Її публікації спочатку викликали позитивні, стримані відгуки на сторінках “Літературної газети”. М.Семенко скільки б не намагався обґрунтувати позицію Нової Генерації специфічною, відмінною від “пролетарських” угруповань, вона наразі збігалася з їхніми, бо за мету ставився ленінський “гвинтик і коліщатко загальнопролетарської справи”, адже панфутуристи однозначно намагалися сконцентрувати свої ліві сили “на основі комуністичної ідеології під керівництвом комуністичної партії”. Нова Генерація (М.Семенко, Г.Шкурупій, Л.Скрипник, Г.Коляда, Д.Бузько, Н.Щербина, О.Влизько, О.Полторацький, Ю.Палійчук, В.Вер, І.Маловічко, В.Меллер, Г.Петніков, А.Петрицький, В.Єрмілов, П.Ковжун, О.Касьянов та ін.) намагалася стати на шлях конструктивізму, закладаючи в основу своєї діяльності “раціональні вимоги” “функціональних мистецтв”, які “відіграють соціально корисну роль в загальному процесі соціалістичного будівництва”⁸. Гасла, якими керувалася Нова Генерація, наприклад: “ми за комунізм, інтернаціоналізм, раціоналізм, соціальну витриманість, універсальну комуністичну установку побуту, науко-техніки, за ліве мистецтво” і проти “національної обмеженості” та “аморфного хуторянства” — досить типові та банальні, як на ті часи, закладали небезпечний прецедент орієнтації на безстильність. Лише поодинокі твори на кшталт віршів “Цирк” М.Бажана чи “Мачх (шарада)” А.Чужого, проза Л.Скрипника, Г.Шкурупія, Ф.Лопатинського та ін. нагадували про експериментальний футуризм. М.Семенко зізнався: “Ми змушені в одному органі виявляти дві сторони нашої роботи: і деструкцію,

і конструкцію..”⁹. Відтак у межах Нової Генерації функціонували дві групи – конструкторів-функціоналістів (Ш.Шкурупій, О.Влизько, Ю.Палійчук, В.Вер) та футуристів-деструкторів (мета митців), які дотримувалися позиції М.Семенка. Така тенденція призвела до створення ВУАРКК (Всеукраїнська асоціація революційної комуністичної культури), що сталося 12 березня 1929 р. на зборах харківських учасників Нової Генерації, яка паралельно зберігала свою назву. Панфутуристи знову поверталися до масової роботи, від якої було відмовилися.

Забуялі ознаки занепаду естетичної свідомості пізніше набули небезпечних симптомів на теренах “соцреалізму”, де футуризм як система не віднаходив собі місця, бридливо відкидався “політикою партії в галузі художньої літератури”, хоч він допомагав утверджуватися обожнюваному ним комуністичному режиму. Нова Генерація протиставлялася ВАПЛІТЕ і “хвильовизму”, МАРСу та “неокласикам”, тобто “забула” свої європейські орієнтації, обстоювані за часів кверофутуризму та раннього панфутуризму, висувала гасло “червоного ренесансу”, що немовби рухався зі Сходу на Захід. Вона судомно шукала контактів із “Молодняком”, особливо з ВУСППом¹⁰, маючи з ними спільні ідеологічні інтереси. Стосунки між Новою Генерацією та ВУСППом завжди були досить напруженими і неоднозначними – від неприхованого конфлікту, спровокованого дебатами “Кому потрібне мистецтво?” (21 квітня 1929 р.), де виступив М.Семенко з неприхованою епатацією “пролетлітератури”, до створення Блоку між ВУАРК (Всеукраїнська асоціація революційних кінематографістів) та ВУСППом “проти правої небезпеки” – передусім колишніх ваплітян, з якими спалахнула безперспективна полеміка, що швидше нагадувала брутальну лайку та політичні доноси. Після тимчасового зміцнення своїх позицій Нова Генерація, прийнявши до себе ВУАРК, змінила назву на ВУСКК (Всеукраїнська спілка комуністичної культури).

Останній сплеск панфутуризму відбувся у об’єднанні ОППУ (Об’єднання пролетарських письменників України).

ВУСПП уже готова була прийняти до свого складу ще раз Нову Генерацію, але за її чіткої відмови від футуристичних інтересів та повної капітуляції. Натомість на пленумі ВУСППу (20–24 травня 1930 р.) делегація панфутуристів заявила, що вони не відмовляються від своєї платформи. Такі думки потвердив й М.Семенко, наполягаючи на незмінності позицій панфутуризму, політико-ідеологічних розходжень між яким та ВУСППом немає, доводячи, що формальні шляхи сприяють зміцненню “пролетарської літератури”, що виступи в періодиці обох угруповань – полемічні, що злиття Нової Генерації з ВУСППом не повинно усувати стильових пошуків, бо ВУСПП – “не літературна течія, а організація”¹¹. Виник черговий скандал...

Прокомуністична Нова Генерація (ОППУ) самоліквідувалася 17 січня 1931 р. Більшість колишніх панфутуристів, крім М.Семенка та Г.Шкурупія, були нарешті прийняті до ВУСППу. Мало що додали до панфутуризму його різновиди – очолюване галичанином В.Гадзінським літературно-мистецьке “СіМ”, тобто “Село і Місто” (Москва, 1924–1926), що мало свої філії в Росії (зокрема, в Сибіру та Кубані) і Казахстані, чи організовані Я.Цурковським львівські ІНТЕМБОВСЕГІІ (Інтелектуальний блок Молодої Всеукраїнської Генерації) та празьке “Жовтневе коло”.

Спроба замінити футуризм радикальнішим конструктивізмом непокоїла В.Поліщука, який шукав синтезу “здорових зерен усіх течій”. Насправді між цими двома авангардистськими течіями особливих відмінностей не помічалось. Конструктивізм був заманіфестований в есеїстичних трактатах В.Поліщука – “Літературний авангард” (1926), “Пульс епохи” (1927), у трьох випусках альманахів “Авангарду”, тому нечисленних його прихильників називають “авангардівцями” (Раїса Троянker, Л.Чернов-Малошийченко, Г.Коляда та ін.).

У літературному просторі існувало кілька штучних організацій, зокрема очолюваний З.Невським пролеткульт, перейнятий шовіністичним трактуванням українського письменства та культури, презирливим ставленням до української

мови, апологетизуванням боротьби двох культур, хоч у його структурах брали участь В.Еллан (Блакитний), В.Сосюра, С.Пилипенко, В.Коряк, які входили до наукового відділу оргбюро Всеукраїнського пролеткульту, були авторами відозви “До всіх пролетарських культурно-освітніх організацій України” (1 травня 1922). Попри всі амбіції, намагання керувати літературним процесом замість компартії, він був провінційним відділом московського пролеткульту. Спроби зорієнтувати пролеткульт на українську проблематику викликали постійний спротив, що мав би вибухнути неминучим конфліктом, який стався на засіданні Всеукраїнського оргбюро 14 травня 1922 р. між З.Невським та С.Пилипенком і В.Елланом (Блакитним), які не вибачили “інтернаціоналісту” зневажливого висловлення про літературну Головополітосвіту. Пролеткульт виявився безперспективним, шкідливим для української літератури, тому ЦК КП(б)У своєю березневою постановою (1923) ліквідував Всеукраїнську раду пролеткульту при Агітпропі, але сама організація ще рік діяла за інерцією. “Зайвим” її існування підтвердилося “Звітом Президії ЦКК і Колегії НК РСІ УРСР, за час з 1 квітня по 15 серпня 1924 р.”. Пролеткультівці (З.Невський, Р.Пельше, І.Волін, С.Радугін та ін.) збереглися під назвою угруповання Всеукраїнської асоціації пролетарських письменників (ВУАПП), але так і лишилася ефемерним утворенням, повністю залежним від ВАППу (Всеросійська асоціація пролетарських письменників). Пізніше частина її представників опинилася у літературному двомовному угрупованні “Забой”, який видавав однойменний журнал, та у ВУСППі.

Аналізуючи організаційні процеси в Україні початку 20-х років, В.Коряк зазначив Всеукраїнську федерацію пролетарських письменників і митців (ВУФППМ), яка розмежовувала їх не за літературними критеріями, а “пролетарськими”. Примарна організація була зареєстрована 26 січня 1922 р. Всеукраїном Головополітосвіти, очолена М.Хвильовим, ВУФППМ мала свій друкований орган (“Арена”), “московський” (В.Гадзінський) та “київський” (В.Поліщук, потім – П.Тичина) “загони”, орієнтувалася на

позахудожні завдання “організації і виховання мас в душі пролетарської освіти”, використовуючи українську мову, бо вживати російську означало б затримувати культурне зростання пролетаріату. Водночас національне мистецтво заперечувалося в ім’я комуністичного. Еклектична декларація ВУФППМ, підписана М.Хвильовим, Вірою Стрельніковою, Е.Хазіним, М.Розанельським, В.Поліщуком, В.Гадзінським, спиралася на колективістські принципи псевдотворчості, запозичені у пролеткульту, заперечувала іманентні характеристики мистецтва, яке молоді ентузіасти намагалися будувати “шляхом вільної дискусії між пролетарськими митцями”. Ще допускалася свобода творчої думки: “Пролетарський письменник пише так, як він хоче, себто сам вибирає собі методи творчості”¹². ВУФППМ промайнула в українському письменстві, не лишивши за собою будь-якого сліду, хіба що задекларувала свій антифутуристичний пафос, засвідчувала специфіку першого “дифузного” етапу еволюції українського письменства 20-х років.

Компартія була невдоволена таким станом в письменстві, що заважало їй злагоджено керувати літературним процесом, тому зніщувала спілки “революційних” письменників, закладаючи в їх основу не адекватно художні засади, а класові. У свідомість письменства вводилося уявлення, що літературна організація мусить бути чинником керованого компартією літературного процесу, тоді як вона зазвичай мала б захищати професійні інтереси своїх представників, формувати відповідні умови творчого життя. Часто така організація “абсолютизувалася”, сприймалася мало не за лабораторію художньої діяльності, призводила до “козиряння” партійним складом, а не талантами¹³. Найприкметнішим у цьому аспекті був “Плуг” (Харків, 1922–1932; з початку 1931 – Спілка пролетарсько-колгоспних письменників). Він з-поміж інших організацій виявився найтривалішим. “Плужани” після затвердження Статуту художнім сектором Головополітосвіти 3 квітня 1923 р. заходилися коло “утворення нової соціалістичної культури”, а не іманентного письменства, відразу розгорнули свою масову діяльність,

організовували вечори, “понеділки” при редагованій С.Пилипенком газеті “Селянська правда”, мали свої філії, свої видавництва, власний однойменний двотижневик (1922), альманах (1924, 1926, 1927), місячник “Плутанин” (1925–1932), “Плуг” (1928–1932). До складу цього угруповання входили С.Пилипенко (голова), А.Панів (секретар), І.Сенченко, І.Коляда, Й.Шевченко, А.Крашаниця, Д.Бедзик, А.Головко, С.Божко, О.Ведмицький, В.Гжицький, Наталя Забіла, Г.Яковенко, І.Кириленко, В.Минко, П.Панч, П.Усенко, Докія Гуменна, Г.Епік, Д.Загул, В.Штангей та ін. Вони декларували бажання творити “нову соціалістичну культуру”, ширити її “серед селянських мас України без різниці національностей”¹⁴, зобразити життя села, як того вимагалось, у дусі настанов компартії, обстоювали “примат змісту над формою”. Спілка не ставила жодних перепон щодо користування тими чи тими художніми засобами, хоч надавала перевагу опрощеному реалізму. Крім політичних функцій, “плужани” намагалися виконувати і педагогічні, виховувати селянські маси “в дусі пролетарської революції”. Такі більшовицькі настанови насправді означали безцеремонне втручання в етногенетичні підвалини українства. Особливо небезпечним було намагання переінакшити на комуністичний кшталт сільську інтелігенцію, виховану на кращих традиціях резистансного народництва, якими, на жаль, “Плуг” нехтував. Натомість вимагав від письменників бути на “барикадах” разом із пролетаріатом проти буржуазії. Однією із провідних ідей для нього лишалася позалітературна ідея “змички села і міста”. Проблеми літератури як художнього явища ставали другорядними, притьмарювалися історично зумовленою практикою лікнепу, тому опоненти “Плугу” мали рацію, підкреслюючи, що “справа іде не про лікнеп, а про мистецтво”¹⁵.

Надто занижені критерії художності, ігнорування критеріїв таланту, надмірне захоплення популістськими гаслами призвели до так званої “червоної просвіти” і сумнозвісного, запозиченого із пролеткультівської та ваппівської практики масовизму. “Плуг” у своєму намаганні “заземлити” літературу

сприймався як синонім провінційності, низького художнього рівня, примітивізму. Нарховуючи спочатку 63 представники, угруповання досить швидко розрослося (до 200 осіб), проте змушене було скорочуватися під тиском справедливої критики, що пролунала в перебізі Літературної дискусії 1925–1928 рр. Панівний в колі “Плугу” низький рівень художньої культури спонукав багатьох письменників переходити до інших літературних угруповань, зокрема в опозиційну ВАПЛІТЕ.

“Плуг” виконував інструкції журналу “Октябрь”, виявляв залежність від ВАППу, за що цілком справедливо був розкритикований В.Елланом (Блакитним) в “ігноруванні принципу національно-республіканського представництва”¹⁶, обстоюваного “Гартом” – Спілкою пролетарських письменників (Харків, 1923–1925), що також формувалася на позалітературній, класовій основі, орієнтувалася на класово свідоме “робітництво”. Її назва, очевидно, запозичена з роману “Божки” В.Винниченка, де мовилося про “гартованців”. Статут організації було затверджено Головополітосвітою 26 січня 1923 р. У ньому проголошувалося, що “гартовані”, мовляв, “стремлять до створення єдиної інтернаціональної комуністичної культури, користуючись українською мовою як знаряддям творчості, поширення комуністичної ідеології та переборення буржуазної, міщанської, власницької ідеології”¹⁷. “Гарт” гуртувався при редагованій В.Елланом (Блакитним) газеті “Вісти ВУЦВК”, при якій виходив додаток-тижневик “Література. Наука. Мистецтво” (згодом – “Культура і побут”), мав свої філії. Письменницький “Гарт” був досить неоднорідним: М.Хвильовий, В.Коряк, В.Сосюра, К.Гордієнко, І.Кулик, І.Дніпровський, О.Довженко, М.Йогансен, О.Копиленко, Г.Коцюба, М.Майський, В.Поліщук, І.Сенченко, М.Тарновський, П.Тичина, А.Любченко, Г.Коцюба, П.Лісовий (псевдонім А.Свашенка), П.Іванів, М.Христовий, Ю.Смолич, згодом до них приєдналися О.Слісаренко, В.Поліщук, М.Яловий, М.Бажан, Г.Шкурупій та ін.

“Гарт” на підставі програмової статті “Без маніфеста” В.Еллана (Блакитного) домагався безперешкодного панування

не лише на теренах літератури, а й в усіх сферах мистецтва, поширював свої повноваження, крім літератури, у музиці, малярстві, сценічному мистецтві тощо, розпорошуючи творчу енергію примарним “універсалізмом”. У цьому документі окреслювалися утилітарні настанови (“корисним є поширення, скажімо, творів з витриманою комуністичною ідеологією”), якщо літературна продукція не вкладалася в такі вимоги, вона мусила зазнати репресій. Найбільшим недоліком угруповання було те, що воно беззастережно орієнтувалося на позахудожні завдання, тому всередині спілки помічалися серйозні розходження, пов’язані з надміром адміністрування та ідеологізації творчості. Тому організація від самого початку була приречена на розпад, а частина колишніх “гартованців”, що становила потужний потенціал “розстріляного відродження”, намагалася відмежуватися від політичної заангажованості, ставила перед собою завдання підвищення художньої майстерності, сформувавши спочатку за ініціативою М.Хвильового у межах організації студію “Урбіно”, що немовби перекидала місток від італійського ренесансу до українського, а потім утворила ВАПЛІТЕ (Вільну академію пролетарської літератури)¹⁸, інша — подалася до заполітизованого ВУСППу. Розпад “Гарту” зумовлювався тим, що організація, поглинута політичним дискурсом, не спромоглася консолідувати творчий потенціал письменства, досить сильними виявилися у ній прояви адміністрування, рецидиви масовизму та конфронтаційної класової непримиренності. 18 березня 1925 р. після першого з’їзду “Гарту” організацію покинули В.Сосюра, П.Усенко, О.Копиленко, І.Кириленко, А.Дикий.

Проте Спілка пролетарських письменників ще трималася, протистояла безцеремонному тисненню ВАППу. Водночас “Гарт” налагоджував контакти з білоруським “Маладняком” (1923–1928), наполягав на співпраці із європейськими письменниками¹⁹, не визнавав присутності в Україні ревної послідовниці ВАППу та прихильниці пролеткульту “Всеукраинской ассоциации пролетарских писателей”. Про конфлікт “гартованців” із

цією асоціацією, звинуваченою у “русотяпському ухилі”²⁰, а також про колізії з “Плугом” та Асик мовилося в статті “Перед організаційною кризою в українській революційній літературі” вже важкохворого В.Еллана (Блакитного). То була відповідь на упереджену критику, що виявилася настільки брутальною, що змушене було втрутитися Політбюро ЦК КП(б)У неочікуваною постановою “Про українські художні угруповання” (10 квітня 1925), визнаючи “за шкідливе агітацію проти “Гарту”, начебто організації націоналістичної, ворожої партії”, який – навпаки – “об’єднав український пролетарський письменницький фронт проти буржуазно-націоналістичної ідеології”²¹. Однак навіть риторичне втручання компартії, зумовлене спробами ВАППу дискредитувати “Гарт”, задля чого московська організація швидко організувала 6 квітня 1925 р. дві конференції, не вберегло Спільку пролетарських письменників від розпаду. Зупинити цей процес ніхто не міг. Драматичні тогочасні події були докладно висвітлені М.Яловим у його статті “До розвитку письменницьких сил”.

За час свого короткого існування “Гарт”, об’єднуючи найталановитіших тогочасних письменників, спромігся стримувати масовистські настанови очолюваної С.Пилипенком спілки селянських письменників “Плуг”, з яким конкурував. За статутами дозволялося одночасне членство в обох організаціях. Однак між двома угрупованнями виникли серйозні розбіжності під час спроби сформувати “Жовтневий блок мистецтв”, зініційований панфутуристами та театром “Березіль”. Особлива напруга між “Плугом” і “Гартом” виникла після першого з’їзду Спільки пролетарських письменників, яка не сприйняла поради агітпропівця Ю.Озерського налагоджувати “тісний зв’язок” із робількорами та сількорами, контактувати із “плужанами”, а загострилася вже під час Літературної дискусії 1925–1928.

“Гарт” виконав свою історичну місію, його можливості були вичерпані, тому 28 вересня – 3 жовтня 1925 року на пленумі ЦК “Гарту” М.Хвильовий та його однодумці порушили питання про докорінну реорганізацію угруповання, що мало б

розв'язатися на його черговому з'їзді, який так і не відбувся; про “утворення окремої спілки письменників, завданням якої була б лише літературна продукція”²². Угрупування відійшло в історію письменства, хоч діяли ще два роки його філії в Одесі та Дніпропетровську, а також у США. 20 грудня того ж року “гартіванці” (24 письменники: М.Хвильовий, М.Яловий, О.Слісаренко, М.Йогансен, П.Тичина, Ю.Яновський, В.Сосюра, М.Бажан, І.Дніпровський, О.Довженко, Г.Епік, П.Панч та ін.; тут були також деякі вчорашні “плужани”, комункультивці, представники “Жовтня”), порвавши із ним, утворили альтернативну імітаційній “пролетлітературі”, масовизму та панфутуризму ВАПЛІТЕ і почали видавати однойменний альманах, видрукований 21 грудня 1926 р. (поезії П.Тичини, В.Сосюри, М.Бажана, М.Йогансена, прозові твори О.Досвітнього, В.Вражливого, П.Панча, О.Слісаренка, Г.Шкурупія, Г.Епіка, П.Іванова, Ю.Яновського) та літературно-художній двомісячник, перший зошит якого з'явився у січні 1927 року. До редакційної колегії обох видань входили П.Тичина, М.Яловий, О.Досвітній, О.Слісаренко та ін. На його сторінках з'являлася оригінальна та перекладна поезія з турецької, єврейської та ін., проза у таких яскравих зразках, як оповідання “Заради неї” І.Дніпровського, “Байгород” Ю.Яновського, “Восени” Г.Епіка, “Вальдшнепи” М.Хвильового (перша частина). Журнал постійно друкував полемічні статті М.Хвильового (“Соціологічний еквівалент трьох критичних оглядів”, “Одвертий лист до Володимира Коряка”), М.Куліша (“Критика чи прокурорський допит”), П.Христюка (“Розпеченим пером”), в яких було заявлено позиції авторів у дискусії 1925–1928. Шостий зошит журналу мав з'явитися 5 січня 1928, де друкувалася друга частина роману “Вальдшнепи” М.Хвильового, оповідання І.Дніпровського, О.Досвітнього, поезії Г.Коляди, В.Еллана, статті І.Немоловського, І.Сенченка, Г.Юри. Та саме через “Вальдшнепів” номер було конфісковано, а журнал заборонено.

Новостворене літературне угруповання, що постало на основі ухвали наради письменників Харкова від 14 жовтня 1925 р.,

мало на меті “об’єднувати кваліфікованих письменників”, передусім колишніх “гартованців” та “плужан”, на основі “широкої автономії щодо своєї літроботи”, сформувати Раду у представників різних стильових тенденцій, покликану займатися організаційними питаннями²³. Спочатку планувалася “федерація пролет-письменників”. Обов’язок написати її статут покладался на М.Ялового, М.Хвильового та М.Йогансена, що зазначалося на організаційному засіданні від 20 листопада 1925 р., учасники якого вже вважалися засновниками щойно проголошеного ВАПЛІТЕ²⁴. Невдовзі було затверджено ухвалений Наркоматом освіти УРСР її статут, в якому ніхто не відмовлявся від обов’язкової марксо-ленінської термінології, механічно перенесеної зі статуту “Гарту”: “В основу своєї мистецької праці ВАПЛІТЕ кладе марксівський світогляд і програмові постулати комуністичної партії”²⁵. Тому нічого дивуватися, коли ВАПЛІТЕ надіслала вітання X з’їзду КП(б)У, запевняючи, що її твори присвячені висвітленню всього прекрасного, що дає доба великих пролетарських революцій. Але організацію не підтримала компартія, наголошуючи у своїй постанові “Про українські художні угруповання” від 10 квітня 1925 р., що треба “визнати організацію єдиного Всеукраїнського центру пролетарських письменників за передчасну, бо для такого центру немає ще певних умов”²⁶. М.Хвильовий, який був рушійною силою літературного процесу 20-х років, та його однодумці, всупереч офіційній настанові, вирішили діяти на свій страх і ризик, вбачаючи у ВАПЛІТЕ історичну роль у розвитку пролетарського мистецтва.

Ваплітяни солідаризувалися зі своїми однодумцями з київської “неокласики” та МАРСу, зосереджувалися “навколо літературних і взагалі мистецьких завдань”, намагалися власною художньою практикою припинити дискусію 1925 р. В організації, на думку М.Хвильового, мала панувати позбавлена політичної заангажованості товариська атмосфера вільного творчого змагання митців. Командному, неприпустимому в літературі методу протиставлявся “фаховий”, що базується на таланті, глибоких знаннях, інтелігентності, взаєморозумінні

творчих особистостей. Ваплітяни орієнтувалися на європейський рівень літератури, наголошували на потребі відмови від масовизму.

ВАПЛІТЕ мала свою президію, в якій М.Хвильовий виконував обов'язки президента, М.Яловий – віце-президента, О.Досвітній – секретаря. До складу ВАПЛІТЕ входили В.Вражливий, О.Громів, І.Дніпровський, О.Довженко, Г.Епік, П.Іванов, М.Йогансен, Л.Квітко, Г.Коцюба, О.Копиленко, М.Куліш, А.Лейтес, А.Любченко, М.Майський, П.Панч, І.Сенченко, О.Слісаренко, Ю.Смолич, В.Сосюра, П.Тичина, Д.Фельдман, Ю.Яновський, М.Бажан та ін. Керівний склад організації постійно змінювався, але фактично літературне угруповання очолював М.Хвильовий, який висунув гасла “азіатського ренесансу”, “романтики вітаїзму”, “психологічної Європи”, підтримані провідними українськими письменниками, проте несприйняті марксистськими ідеологами та представниками “пролетлітератури”. Позиції М.Хвильового та ваплітян, заявлені в перебізі Літературної дискусії 1925–1928, були піддані дискредитації у виступах компартійних лідерів (Й.Сталін, В.Чубар, Ф.Таран, Л.Каганович, Г.Петровський, А.Хвиля та ін.), зокрема на червневому пленумі ЦК КП(б)У (1926), на якому було прийнято резолюцію “Про підсумки українізації”. Можливо, з тактичних міркувань М.Хвильовий, М.Яловий та О.Досвітній 1 грудня того ж року опублікували спокутувальну заяву, в якій каялися перед компартією за допущені “в запалі” Літературної дискусії “збочення із класової пролетарської лінії інтернаціоналізму”, приписували собі “помилки”, здійснені “в запалі літературної дискусії в боротьбі з проявами неуцтва, напостівства та просвітянства, в запалі боротьби проти вікового “епігонізму”, що проти них ми вважаємо за свій марксівський обов'язок провадити боротьбу й надалі”²⁷. Тоді ще письменники сприймали навислу над ними небезпеку як тимчасове явище. Здавалося, що усунути її можна власними силами. Крім того, публічне самобичування, каяття у всіх гріхах не сприймалося за аморальний вчинок, за самоприниження, вслідження

людської гідності, адже така практика стала нормою політично-го життя (Зінов'єв, Каменєв, Бухарін та ін.), поширювалася на соціалістичну дійсність. Виступ М.Хвильового, М.Ялового, О.Досвітнього опоненти сприйняли як “тактичний хід”²⁸, а ваплітяни змушені були виключити їх зі своєї організації на загальних зборах 28 січня 1927 р., чим викликали невдоволення ЦК КП(б)У: мовляв, угруповання діє без погодження із владними структурами, на чому наголошував завідувач Відділу преси ЦК КП(б)У А.Хвиля²⁹. М.Куліш змушений був виправдовуватися, ніби йшлося не про поважну літературну організацію, а про компартійний осередок, тому його уявлення про ВАПЛІТЕ як про “самостійну і незалежну від інших письменницьких угруповань літературну організацію” виявилось наразі ілюзорним³⁰. Відтак було обрано нову президію: М.Куліш (президент), Г.Епик (віце-президент), А.Любченко (секретар).

ВАПЛІТЕ переживала смугу вимушеного спротиву експансійним домаганням ВУСППу, з фактом існування якого доводилося рахуватися³¹, що спроектували комуністичні ідеології, намагалися, тимчасово відклавши суто літературні справи, зупинити “татарський похід “пролетарського лицарства””³². Однак і це суттєво не допомогло: внаслідок ідеологічних переслідувань, інсинуацій довкола неопублікованого памфлету “Україна чи Малоросія” М.Хвильового, конфіскації шостого зошита журналу “Вапліте”, в якому друкувалися початок роману “Вальдшнепи” М.Хвильового, стаття “Розпеченим пером” П.Христюка тощо, 28 січня 1928 опозиційна до політики компартії ВАПЛІТЕ після гіркотних вагань змушена була оголосити “саморозпуск” на підставі протоколу загальних письменницьких зборів від 12 січня та резолюції від 14 січня 1928 р. Ю.Яновський, виступаючи на них, справедливо зазначав, що організація весь час перебувала у важкій атмосфері, а стаття П.Христюка виявилася лише приводом для її дискредитації. Його спостереження потверджувала літературна дійсність, коли ваплітянам доводилося реагувати на всі ганебні і брехливі наклепи, спростовуючи негативний імідж, що “відлякує” від їхньої книжки читача.

Незважаючи на всі негаразди, ядро ваплітян лишилося міцним, тому вони згуртувалися довкола альманаху “Літературний ярмарок” (1928–1929), що здебільшого сприймався як друге видання “Вапліте”. Обиралася містифікована хронологія альманаху, немовби започаткована у січні 1918 р., адже перше його число мало в дужках символічне уточнення – 131, тобто вівся обрахунок від часу проголошення України четвертим Універсалом незалежною державою. Альманах спирався на досвід ВАПЛІТЕ, розвивав можливості “романтики вітаїзму”, переназваної М.Хвильовим на активний романтизм, який протистояв офіційному безживному “монументальному реалізму”, про що мовилося у дев’ятому числі альманаху.

Близькими за поглядами до ваплітян були представники МАРСУ та “неокласики”, які свого часу перебували у спільному угрупованні Аспис, тобто в Асоціації письменників (1923–1924), до складу якої входили В.Підмогильний, Б.Антоненко-Давидович, Людмила Черняхівська-Старицька, Наталя Романович-Ткаченко, М.Могилянський, М.Рильський, М.Зеров, П.Филипович, Д.Загул, А.Атаманюк, Г.Косинка, Т.Осьмачка. Симпатизував їм М.Івченко. Вони не мали чіткої програми, свого статуту і членства, обстоювали принципи іманентного мистецтва, шанували талант, свободу творчості, утверджували “національний український стиль” (В.Гасанова), протистояли київським філіям “Плугу” та “Гарту”. Зазвичай представники Аспису збиралися в бібліотеці ВУАН, організовували літературні вечірки, друкувалися у кооперативному двотижневику “Нова громада”, в ілюстрованому журналі “Глобус”. Проте між ними не було одностайності, часто виникали полеміки, навіть конфлікти, що зумовили розкол угруповання. Важливою подією в історії Аспису була зустріч київських письменників з харківськими, що відбулася 3 грудня 1923 р., зумовлена потребою знайти спільне комунікативне поле, подолати штучне, “класове” протистояння між ними. Вона досягла своєї мети, але не тієї, на яку сподівалися панфутуристи, висуваючи проект “Жовтневого блоку мистецтв”, не обмежилися створенням київських філій “Гарту”

і “Плугу”, даючи підстави В.Еллану (Блакитному) робити заяви, що нібито-то пролетарський Харків перемиг буржуазний Київ. Ця зустріч стимулювала згуртування київських письменників, появу літературного угруповання Аспис, яке, за словами Б.Коваленка, формувалося, щоб “рахунки звести з пролетарською літературою”³³. Насправді новостворена організація не переймалася конфронтаційними проблемами, її цікавило передусім високе мистецтво слова. На інтуїтивному рівні відбулося порозуміння між Асписом та майбутніми ваплітянами. Чи не вперше під час зустрічі М.Хвильовий познайомився з М.Зеровим, виявив духовну близькість з київським поетом, що пізніше переросла у творчі зв’язки, позначилося на перебігу Літературної дискусії.

У 1924 році Асоціація письменників розгалузилася на два близькі між собою літературні напрями — “неокласиків” та “Ланку”, що виникли після незгоди щодо літературних смаків М.Зерова та поглядів В.Підмогильного, який пізніше в романі “Місто” введе образ поета під прізвищем Світозарова. Київські “неокласики” — умовна назва невеликої групи поетів, науковців, перекладачів: М.Зеров, Ф.Пилипович, М.Рильський, М.Драй-Хмара, О.Бургардт та подеколи долучувані критикою до їхньої естетичної платформи інші письменники.

“Неокласики” підтримали Літературну дискусію 1925–1928 років, брали участь у диспуті 24 травня 1925 р., особливо активним був М.Зеров, який не приховував свого європоцентричного світоуявлення, переконливо доводив, що українська словесність — невід’ємна частина єдиної європейської культури. Він разом із М.Хвильовим дотримувався думки, що перспектива національного письменства 20-х років у виробленні “великого стилю” залежить від його вміння творчо засвоїти греко-римські першоджерела, виробити в собі високі художні критерії. До речі, “неокласики” раніше від М.Хвильового порушили питання про фаховий рівень письменства та літературне графоманство на поетичній вечірці у ВУАН 15 березня 1925 р., викликавши проти себе потік вульгарної критики. Очевидно,

спільні інтереси “неокласиків” та ваплітян у розбудові іманентної літератури спростовували штучне протистояння письменників Києва і Харкова.

“Неокласики” не надавали переваги поезії перед літературною критикою, а ще більше літературознавством.

У ситуації посилення тоталітарного режиму, що відчулося після XVI партконференції, коли Й.Сталін в основному приборкав свою опозицію, про карнавальне необарокко вже не могло бути мови, тому колишні ваплітяни шукали відповідних форм до нових умов, намагаючись якомога менше втратити свій творчий потенціал. Вони зважилися на організаційне оформлення ПРОЛІТФРОНТ (1929–1931; початкова назва ПРОЛІТНЕ), що складалося із “літярмарчан” і деяких вчорашніх “молодняківців”: М.Хвильовий, М.Куліш, О.Досвітній, Ю.Яновський, П.Тичина, П.Панч, О.Копиленко, Г.Епік, І.Момот, Д.Гордієнко та ін., які збиралися щотижнево в Будинку ім. В.Блакитного. Виходив також однойменний журнал “Пролітфронт”, що здавався значно поміркованішим, ніж попередні видання ваплітян, виявляв свою обачність у стосунках із ВУСППом та нетерпимість до провокативної Нової Генерації. То вже був новий етап еволюції М.Хвильового та його однодумців, задекларований у “Повідомленні “Пролітфронту””, де наголошувалося застережливе запевнення про відмежування від “хвильовизму”, про боротьбу з усілякими “ухилами”, водночас лунали запевнення про дотримання пролетарської ідеології. Пролітфронтівці, як і на сторінках “Літературного ярмарку”, не сприймали практики вживання означень “пролетарський”, “монументальний” щодо реалізму, протиставляли їм активний романтизм, що виявився відповіддю на войовничі заклики апологетів такого реалізму А.Фадєєва та його однодумців (Л.Авербах, В.Єрмілов, Б.Коваленко та ін.) повністю перекреслили романтизм.

ПРОЛІТФРОНТ вказував на потребу чуйного ставлення до “попутників”, запевняв про свою готовність стати одним із фундаторів ФОРПУ (Федерація об’єднань радянських

письменників України), брав участь у місячнику української культури за ініціативою ВУРПС (Всеукраїнська рада професійних спілок) тощо. Тільки-но він зробив спробу порозумітися із ВУСППом, ті звинуватили його у модному на той час “валленродистському дворушництві”, здійняли галас, називаючи творчі пошуки вчорашніх ваплітян черговим “маневром” з метою “приспати пильність партії”. Але мине небагато часу – і вуспівці вже самі ходитимуть у грішниках, як про це мовилося у резолюції на розширеному пленумі цієї організації 23 грудня 1931 р.

Частина ваплітян, не погодившись із проектом ПРОЛІТФРОНТУ, 1928 р. утворили “Техномистецьку групу А” (М.Йогансен, Ю.Смолич, О.Слісаренко, О.Мар’ямов), що проіснувала до 1931 р., робили цікаву спробу об’єднати “представників пролетарської науки, техніки й мистецтва”, пропонували здійснити “синтез” їхньої діяльності³⁴, свою версію конструктивізму, видавали “Універсальний журнал”, що привертав увагу високою поліграфічною культурою та неординарними літературними творами.

1931 р. припинив свою діяльність ПРОЛІТФРОНТ. Після низки брутальних критичних наскоків ВУСППу до неї вступили майже всі його представники, зокрема колишні опоненти М.Хвильовий, М.Куліш, П.Тичина, Ю.Яновський та ін. Реакція вуспівського секретаріату була радісною: це означало велику незаперечну перемогу комуністичної партії на літературному фронті. Політику ВУСППу фактично визначали керівники організації – І.Кулик, В.Коряк, І.Микитенко, І.Кириленко.

Створення й активізація ВУСППу, його претензії на гегемонію (по суті, підтримувані негласно партією, хоч вона й демонструвала деякий час позірний нейтралітет), посилення нагінок на ВАПЛІТЕ, М.Хвильового, “неокласиків”, на будь-які відхилення від більшовицької однозначності взагалі, висували на перший план боротьбу з “українським буржуазним націоналізмом” – усе це зловісно провіщало наближення нової,

трагічної епохи в літературному, культурному й громадському житті.

У квітні 1932 р. з'являється постанова “Про перебудову літературно-художніх організацій”, за якою ліквідовувались усі угруповання пролетарських письменників, щоб згодом об'єднати їх на єдиній, радянській платформі. Це сталося на Першому всесоюзному з'їзді письменників (1934), на якому і визначився художній метод радянської літератури – соціалістичний реалізм, усі ж інші (романтизм, неоромантизм, символізм тощо) з того часу засуджувалися “з дрібнобуржуазних націоналістичних позицій”. Пізніше Спілка письменників стане могутнім зряддям у руках влади для наведення казарменого ладу в літературі, спростить механізм контролю над духовним життям, його уніфікації та й просто процедуру складання списків для каральних органів.

---

¹ Білецький О. Двадцять років нової української літератури (1903–1923). – Х., 1924. – С. 21–22.

² Шулак С. Зауваження щодо теперішньої ситуації в літературно-громадському рухові на Україні // Життя і революція. – 1925. – Ч. 6–7. – С. 59.

³ Див.: Шляхи мистецтва. – 1921. – Ч. 1. – С. 4.

⁴ Гроно. – К., 1920. – С. 4.

⁵ Меженко Ю. Літературний Київ 1923 р. // Червоний шлях. – 1923. – Ч. 2. – С. 265.

⁶ Савченко Я. Жовтень і літературні угруповання // Більшовик. – 1923. – 7 листопада.

⁷ Лейтес А. і Яшек М. Десять років української літератури (1917–1927). У 2 т. – Х., 1928. – Т. 2. – С. 52.

⁸ Нова генерація. – 1930. – Ч. 1. – С. 1.

⁹ Див.: Нова генерація. – 1928. – С. 73.

¹⁰ Див.: Нова генерація. – 1927. – Ч. 1. – С. 40, 41.

¹¹ Семенко М. Ну й репліки // Нова генерація. – 1930. – Ч. 10. – С. 34–35.

¹² Декларація Всеукраїнської федерації пролетарських письменників і мистців // Хвильовий М. Твори: У 5 т. – Нью-Йорк – Балтимор – Едмонтон, 1986. – Т. 5. – С. 231–234.

¹³ Див.: Епик Г. Літературні організації і молодь // Культура і побут. – 1926. – Ч. 14.

¹⁴ Плуг: селянський двотижневик Головополітосвіти УРСР. – 1922. – 15 квітня.

- ¹⁵ Хвильовий М. Твори: У 2 т. – К., 1990. – Т. 2. – С. 549.
- ¹⁶ Лейтес А. і Яшек М. Десять років української літератури (1917–1927). – Т. 2. – С. 161.
- ¹⁷ Див.: Гарт. – Х., 1924. – С. 172.
- ¹⁸ Див.: Культура і побут. – 1925. – 20 грудня.
- ¹⁹ Підсумки з'їзду гартованських організацій // Культура і побут. – 1925. – 20 березня.
- ²⁰ Лейтес А. і Яшек М. Десять років української літератури (1917–1927). – Т. 2. – С. 159.
- ²¹ Культурне будівництво в Українській РСР. – К., 1960. – Т. 1. – С. 280.
- ²² Плужанин. – 1925. – Ч. 5. – С. 84.
- ²³ Див.: Хвильовий М. Твори: У 5 т. – Т. 5. – С. 641.
- ²⁴ Див.: Там само. – С. 642–644.
- ²⁵ Вапліте. – 1926. – Зошит перший. – С. 94.
- ²⁶ Культурне будівництво в Українській РСР. – Т. 1. – С. 279–281.
- ²⁷ Лейтес А. і Яшек М. Десять років української літератури (1917–1927). – Т. 2. – С. 205–206.
- ²⁸ Ковалів Ю. Письменство “розстріляного відродження”: від літературних угруповань до літературної дискусії. – С. 42.
- ²⁹ Хвильовий М. Твори: У 5 т. – Т. 5. – С. 668.
- ³⁰ Там само. – С. 669–670, 671.
- ³¹ ВАПЛІТЕ. – 1927. – Ч. 3. – С. 131.
- ³² Наше сьогодні // Вапліте. – 1927. – С. 202.
- ³³ Коваленко Б. Від минулого в майбутнє: До 5-річчя пролетарського руху в Києві // Літературна газета. – 1928. – С. 15.
- ³⁴ Лейтес А. і Яшек М. Десять років української літератури (1917–1927). – Т. 2. – С. 622–623.